

הבחירה והגניזה של "מקורות היהדות"*

ידידיה יצחקי

מבחר חדש של יצירות מייצג את היהדות כתרבות

המחשבה שתרבותו רבת השנים של העם היהודי זקוקה בדחיפות למפעל של כינוס עלתה כבר לפני למעלה ממאה שנה. אחד העם העלה את הצורך בהוצאה לאור של אנציקלופדיה ליהדות, "ספר לידיעת היהדות", שקרא "אוצר ישראל", ואף נקט צעדים מעשיים למימון הרעיון ולמימושו. ביאליק אף הרחיק לכת, ויזם מפעל אדיר של "כינוס" גופי היצירות הספרותיות של היהדות במקורן. במסתו "הספר העברי" מציע ביאליק את תכנית הכינוס. הוא מונה את אוצרותיה של הספרות היהודית לדורותיה, עברית, ארמית ושאר לשונות ששמשו את יוצריה של התרבות היהודית. הוא עומד על כך שמרבית הספרים שיצרה היהדות אינם זמינים ואינם עומדים לרשותם של דורשיהם. מצב זה, כותב ביאליק, מצריך חזרה על מפעל הכינוס הספרותי, הידוע בקורות ספרותנו בשם "חתימה".

שלוש פעמים, כותב ביאליק על חיוניות הבחירה והגניזה, נערך מפעל ענק זה של "חתימה" בספרות היהודית. לראשונה נאסף ונחתם ספר התנ"ך, "כתבי הקודש", שכלל ייצוג נבחר של אלף שנות יצירה; לאחר מכן נחתמה המשנה, "בבואה נאמנה ורבת פנים של אורחות החיים וצורות התרבות ששלטו בישראל כמה מאות שנים אחרי חתימת כתבי הקודש"; ובשלישית נחתם התלמוד, אוצר "ההלכה והאגדה" בן מאות השנים. מלאכת החתימה נעשתה בידי חכמים "מבאי כוח העם ונאמני רוחו", אבל לצד הכינוס, נתלוותה לו כצל תופעה אחרת, "הגניזה". החשוב והחביב על אותם דורות, המיטב מספרות העם, כפי שנחשב באותם ימים, נלקט, נסדר ונחתם, ואילו השאר נשאר מבחוץ ונידון לגניזה. מפעל החתימה, כינוס המיטב והראוי ושימורם לדורות, עם הגניזה, ניפוי מה שפחות נחשב כראוי, לדעתו של ביאליק, "פינו לעם את דרך הכניסה לתוך תקופה ספרותית חדשה" וליצירה חדשה, משל לעץ שיש להשיר את פירותיו הישנים על מנת שיצמיח פירות חדשים. יש טוענים שהגניזה גרמה לאבדן של יצירות רבות. ביאליק כותב שאין לחשוש מהגניזה, אין זו צנזורה, שכן החיים והמציאות עושים את הבחירה והברירה בדרך הטבע. המציאות התרבותית, החיים עצמם בוחרים ביצירות ראויות לכך על מנת לשמרן, ודוחים אל מרתפי השכחה יצירות שאינן נראות. החכמים שיבואו לערוך את הברירה יאלצו לעשות אותה על פי אותה "ברירה טבעית", שיש לה העדפות משלה. לעתים, מציין ביאליק, מחזיר העם כתבים גנוזים, "חיצונים" כפי שנקראו בזמנם, ומעלה אותם מהשוליים ששקעו בהם בחזרה אל מרכזי ההתעניינות התרבותית. כך למשל החזירו חכמי התלמוד כמה וכמה "ברייתות" (משניות חיצוניות) אל הטקסט התלמודי, וזה עשוי היה לקרות גם לכתבים החיצוניים של ימי הבית השני.

* מתוך: יעקב מלכין (עורך), *תרבות היהדות החילונית - הגות חדשה בישראל*, הוצאת כתר וספריית היהדות החילונית 2006, עמ' 221-215. כתיבה של עשרים וארבעה מחשבי ההוגים בישראל על הנושאים: התפתחות ההגות היהודית החילונית ומקורותיה ביהדות ובתרבות העמים; מעמדה של האישה ביהדות; בעיית "מיהו יהודי" והגדרות הזהות הלאומית היהודית; הומניזם ויהדות - מוסר חילוני ביהדות כירשו של הזרם הנבואי בתנ"ך; היהדות החילונית בישראל - פנים בתרבותה ובמעמדה; אלוהים בעיני יהודים חילוניים. לקריאת ההקדמה ותוכן העניינים ראה: <http://www.free-judaism.org/76682/tarbut>

בברירה שעומדת לפנינו כיום יש לתת את הדעת גם ליצירות שנגזרו בזמן, שמה יש בהן ערך נחשב לימינו אנו. ביאליק נתן את דעתו לבעיה הלשונית של התרבות היהודית, שכן תרבות זו נוצרה ונוצרת בשפות רבות ושונות. ביאליק הציע להוציא בתרגום חדש ומנופה לעברית גם ממיטב יצירתם של יהודים בשפות זרות, או כתבים שנכתבו מלכתחילה עברית ומקורם אבד, ולא נותרו לנו אלא בתרגומם. כל מה שיש בו "מרוח הקודש של האומה" כלול באוצר התרבות היהודית.

ביאליק לא תכנן אנתולוגיה, כי אם הוצאה לאור של הספרות היהודית במיטבה, ככל האפשר ביצירות שלמות. הדגם שעמד לנגד עיניו היה התנ"ך, שכינס יצירות בנות כאלף שנים בספר המכיל כשלושים יצירות, מסוגות שונות – מיתוס, היסטוריוגרפיה, שירה, פרוזה בדיונית, דברי הגות, משלים וספרי חכמה. יצירות אלה ברובן הובאו בשלמות, אבל הובאה גם אנתולוגיה, מבחר מספרי נביאים, שכונס בספר "תרי עשר". ביאליק בנה את תוכניתו על חטיבות ספרותיות, לא רק לפי תקופותיהם, אלא לפי סוגים ספרותיים, בעיקר. הוא תכנן למפעל הכינוס שלוש עשרה חטיבות ספרותיות: א. תנ"ך, כולל הספרים החיצוניים והגנוזים, עם פירוש, שינויי נוסח ומבואות. ב. מבחר מתורגם מהספרות האלכסנדרונית. ג. כל כתבי יוסף בן מתתיהו, בתרגום חדש עם מבוא. ד. המשנה, בהוצאה לעם, מנוקדת ומפורשת. ה. האגדה שבתלמוד ובמדרשים, כנ"ל. ו. ספרי פילוסופיה, אלה שיש להם נגיעה גם לקורא בן זמננו. ז. המליצה, הפיוט והשירה, מבחר עם מבואות מפורטים על כל אחד מהמשוררים, ותולדות השירה העברית לדורותיה. ח. לקט מספרות המוסר. ט. ספרות הקבלה, החלק ה"חזיוני והמחשבי" שבה. י. לקט מהטוב והמובחר שבספרות הדרוש. יא. כתבי החסידות, לקט מאמרים, שיחות ופתגמים וסיפורי מעשיות. יב. הספרות העממית שבעל פה ובכתב. יג. מבחר הספרות החדשה, כרכים שלמים של כתבי סופרים נבחרים.

ביאליק החל בביצוע מעשי של תכניתו, והוצאות הספרים שיסד, "מוריה" ו"דביר" הוציאו לאור בעריכתו סדרות של ספרים ממיטב התרבות היהודית: סיפורי המקרא לילדים, סדרי משנה מנוקדים ומבוארים, "ספר האגדה" ערוך על פי נושאים עם תרגום לעברית של האגדות שמקורן בארמית, כרכים משירת ספרד, במיוחד שירתו של שלמה בן-גבירול, וכרכים של יצירת גדולי הספרות העברית החדשה. ביאליק ראה במפעל הכינוס את הצד הספרותי לבדו, אין הוא מתייחס כלל לצדדים אחרים בתרבות היהודית, כגון בנין, ציור ופיסול, מוסיקה. הוא נתן אמנם את דעתו לשאלת ריבוי הלשונית ולשוליים שנוצרו בספרות העברית בשל כך, אך לא ראה את השוליים הללו במלוא רוחבן. כך למשל אין הוא מתייחס ליצירות תרבות שנדחו מהקאנון היהודי הרבני, ספרות הכפירה, ספרות הקראים, השבתאים וכיוצא בהם. אין הוא נותן את דעתו ליצירות בנושאים יהודיים שנוצרו בידי לא יהודים. ודאי שלא יכול היה להתייחס לספרות המיתולוגית העברית ויתר השפות השמיות שקדמו למקרא.

תרבותנו, העברית והיהודית, עמוקה בזמן ובמרחב הרבה יותר משיכול היה ביאליק להעלות בדעתו. היא עמוקה בזמן יותר מכל תרבות מערבית אחרת, הקיימת ברציפות מאז ועד היום. היא נמשכת והולכת ללא הפסקה כארבעת

אלפים שנה, עד ימינו אלה. במרכזה של תרבותנו עמדה במשך דורות רבים הדת היהודית, ו"ארון הספרים" של הדת היהודית הוא ללא ספק המרכיב המרכזי בתרבותנו. עם זאת, "ארון הספרים" של הדת היהודית הוא רק חלק מ"ארון הספרים" של התרבות היהודית. כאמור, הדת היא חלק חשוב ומרכזי ביותר בתרבותנו, אך בהחלט לא גורם בלעדי במניינה ובבניינה. הדת היהודית היא ללא ספק חלק מהתרבות היהודית בכליותה, בהשתנותה המתמדת, בהתפתחותה ההיסטורית, בפלגיה הרבים והשונים שהופיעו באלפי שנות קיומה. מי שאינו מעורב במחלוקות שהיו וישנן בין הפלגים השונים בדת היהודית יכול להעריך ולכבד את כל יצירות הרוח של היהדות לדורותיה, על כיווניה ופניה השונים, גם כשהם מנוגדים או עוינים זה לזה: פגאניות ראשונית עם מונותאיזם צרוף, תפיסות צדוקיות והלניסטיות עם השקפות פרושיות, דברי אגדה חסידיים עם דברי תורה של 'מתנגדים', הגות פילוסופית עם מיסטיקה קבלית. יתר על כן, קריאה חילונית במקורותיה של היהדות, בהיותה חופשית מדעות קדומות, מעמיקה ומרחיבה אותם הרבה מעבר למה שיכולה לעשות זאת קריאה דתית, מוגבלת בעיקרי אמונה ובהנחות מוקדמות המקדשות את הטקסטים. אכן, גם המסורת היהודית מרחיבה במידה רבה מאוד את האפשרויות השונות להבנת הטקסטים המקודשים, אבל במסגרת ההדוקה של עיקרי האמונה.

גבולותיה והיקפה של תרבותנו הם רחבים מאוד, והם מסמנים את מהותה של היהדות. הבנת ממדיו האתניים והלאומיים של הקיום היהודי תרחיב את תחומי התרבות היהודית לכל גילוייו הרבים והשונים. אמנם, הקיום היהודי מאופיין במשקעי התרבות היהודית, ואפשר לשאול אם אין אנו סובבים במעגל סגור. למעשה, הקיום היהודי והתרבות היהודית הם שני פנים של מהות אחת. ההכרזה על קיום יהודי היא מעשה של תרבות, המשכו של הקיום היהודי הוא במסגרת של יצירה תרבותית. תרבותנו, לפיכך, ניזונה מכמה וכמה לשונות, שהיו בזמנים שונים בפיהם של היהודים ובכתביהם; היא נוצרה בארצות רבות בהן ישבו יהודים בתקופות שונות. ההנחה הקובעת שהדת היהודית היא תמציתה ומהותה של היהדות תצמצם בהכרח את התרבות היהודית ותעמיד אותה רק על הדת והדתיות. אין אנו יכולים לראות בדת לבדה את מהותה של היהדות, הדת היא רק חלק מתרבותנו היהודית, לכן "ארון הספרים" היהודי גדול בהרבה מ"ארון הספרים" של הדת היהודית. מלבד יצירתה הכבירה של הדת היהודית, הוא כולל גם יצירות תרבות שקדמו למקרא, יצירות יהודיות שנדחו במרוצת הדורות בידי הממסד הרבני, יצירות חילוניות שנוצרו בכל הדורות במקביל ליצירה הדתית, שלא השתמרו ברובן, וכן יצירות רבות מאוד בנות זמננו, שהיהדות האורתודוקסית נוטה להתעלם מהן.

עמנו הוא העם האחד והיחיד ששמר במשך אלפי שנים על שפתו העברית, לכן נכסי הרוח של עמי הקדם העבריים, ובכללם המיתוסים הפגאניים של ארם נהרים, ובמיוחד האפוסים העבריים של אוגרית הם חלק בלתי נפרד מהתרבות שלנו. יצירותיהן של כתות יהודיות שנדחו בידי המנהיגות הרבנית ופעלו מחוץ למסגרת הסמכות ההלכתית שלהם, כמו מגילות ים המלח, כתבי הנוצרים הראשונים, ספרות היהדות ההלניסטית בעברית וביוונית, יצירתם של הקראים ושל השבתאים, כתבים פילוסופיים שהוחרמו בידי הרבנים, הספרות החילונית הגדולה

והעשירה שנוצרה בימי הביניים ובתקופת הרנסנס בספרד ובאיטליה, בהם שירי טבע, שירי יין, שירי אהבה ואף 'שירי זימה', כולם שייכים לתרבות שלנו. גם תרבות הכפירה היהודית, שאבדה במרוצת הדורות בהיותה חריגה, ונותרה רק בדברי מתנגדיה אנשי הדת, היא חלק נכבד בתרבותנו. התרבות היהודית החילונית הגדולה, שנוצרה ונוצרת במאתיים וחמישים השנים האחרונות בכל תחומי החיים והאמנות, בעברית ובשפות אחרות, בידי יהודים ועל נושאים יהודיים, בישראל ובתפוצות, תרבות שאיננה ידועה כלל לחרדים ולמרבית הדתיים, תופסת גם היא מקום נכבד ביותר בתרבות היהודית שלנו, ומקומה יכירנה ללא כל ספק ב"ארון הספרים" היהודי.

כל ניסיון לייצג תרבות רחבת מידות וארוכת שנים ודורות מעין זו, במיטבה ועל כל פניה וגילוייה, חייב להציג אותה ברצף ההיסטורי שלה, בהקשרי התרבות הסינכרוניים והדיאכרוניים שלה, בתוכה ובסביבתה התרבותית. הוא חייבת לסמן את מרכזי הכובד של התרבות היהודית ואת היקפה הרחב ביותר, תוך הקפדה על הפרופורציות הראויות. היחס בין מרכז לשוליים, וההיקף הרחב, מעבר למוסכמות המקובלות לגבי גבולותיה של התרבות היהודית, היא ההיגד, הרעיון העליון, המאגד את התרבות היהודית בכליותה.

את הרציפות ההיסטורית של התרבות היהודית אפשר לראות בנושאים מרכזיים שעוברים לאורכה של ההיסטוריה, וחוזרים בצורה זו או אחרת בתקופותיה השונות של התרבות היהודית, כמו למשל דמויותיהם של משה, דוד, אליהו, רעיון הגאולה המשיחית, מעמד האישה, וכיוצא באלה. נושאים אלה ואחרים מופיעים וחוזרים ומופיעים בצורות שונות בתקופות שונות, מתגלגלים לצורות שונות מזמן לזמן, ומייצגים לגבי כל תקופה ותקופה, ולגבי היוצרים השונים, את גישותיהם ותפיסותיהם המיוחדות בתרבות היהודים.

את החלוקה לתקופות, ראוי לדעתי לבנות על יסוד תפיסתנו של ההיסטוריון שמעון דובנוב, בדבר נדידת מרכזי הסמכות היהודיים, ובהתאם לזה, הדומיננטיות הלשונית בתרבות היהודית. כך למשל, התקופה הראשונה היא זו של התרבות העברית והיהודית מראשית הימים, סביב האלף השני לפני הספירה, ועד לשנת 200 לספירה, שכן בזמנים אלה היה מרכזה של התרבות העברית והיהודית בארץ ישראל, והשפה הדומיננטית הייתה עברית. אמנם, לקראת סוף תקופה ארוכה זו, הייתה יצירה יהודית גדולה גם בארמית וביוונית, וגם מחוץ לארץ ישראל. בראשיתה של תקופה זו נוצרו המיתוסים העבריים הקדמונים, ולאחר מכן הספרות המקראית והספרים החיצוניים, המשנה וספריו ההיסטוריוגרפיים של יוסף בן-מתתיהו ויצירתו ההגותית, החלוצית של ידידיה [פילון] האלכסנדרוני. בתקופה זו ניתרגמו ספרי המקרא לארמית וליוונית, ובכך החלה תפוצתם בכל אומה ולשון. ראוי לציין, שחתימתם הסופית של ספרי המקרא חלה שנים מעטות בלבד לפני חתימת המשנה, במאה השנייה לספירה.

התקופה השנייה, לפי חלוקה זו, היא תקופת המרכז בבבל, משנת 200 עד 1000 בערך. השפות העיקריות ביצירה היהודית היו ארמית בבבל ובתפוצה היהודית במזרח, ויוונית בארצות המערב, מצרים, אסיה הקטנה ויוון ורומא. בסופה של תקופה זו הייתה הערבית לשפה הדומיננטית בתרבות היהודית. תקופה זו

פותחת את המפעל הפרשני הגדול של ההלכה, מפעל שראשיתו בתקופה הקודמת, במשנה, והמשכו בתלמודים הבבלי והירושלמי, והוא נמשך והולך עד ימינו. בתקופה זו נוצרת השירה הדתית המכונה "פיוט", והאגדה המדרשית. בתקופה זו מגיעה לשיאה התרבות היהודית ההלניסטית-ביזנטית, ממנה הגיעו אלינו בתי כנסת שנבנו בסגנון יווני, ובהם יצירות של אמנות פלסטית, ציורי קיר, פסיפסי רצפה ועוד.

התקופה השלישית, משנת 700 ועד לסוף המאה החמש עשרה, מכילה את שיאיה של היצירה היהודית באימפריה המוסלמית. תקופה זו ניכרת בהתפתחותה של הפילוסופיה היהודית, תיאולוגית ברובה, ומושפעת מההגות המוסלמית והנוצרית; בהעמקת ספרות המיסטיקה הקבלית, בהתפתחות הפיוט, שהיה חדשני במידה רבה, בצורות השיר שיצר, בחידושי לשון ובזיקה עמוקה למקורות. בשוליה של תקופה זו מסתמנת תרבות שאינה מקבלת את סמכותם של ראשי הישיבות, תרבות של כפירה, כמו למשל ספרו האבוד של חיוויי הבלכי, שיודע לשאול מאתיים שאלות על סתירות שמצא במקרא, ספרות קראית, שירה ודברי הגות, דתיים וחילוניים, מחקרים בשפה ופרשנות של המקורות, עם כתבי מיסטיקה קבלית, כל אלה נכתבו בעברית, בארמית ובערבית. באותו זמן מתעצם גם המרכז היהודי באיטליה, ונוסד המרכז האשכנזי בחבל הריין, התורמים גם הם את תרומתם הכבירה לתרבות הדתית והחילונית של העם היהודי.

התקופה הרביעית נמשכת עד למחצית המאה השמונה עשרה. מרכז הסמכות הדתית והתרבותית עובר למזרח אירופה. נכתבים בה כתבי הגות פילוסופיים ומיסטיקה קבלית, ספרות של דרשות ודברי אגדה, פרשנות של המקורות עם ספרות עממית, בעברית וביידיש, בלדינו, ערבית, ולשונות אחרות שהיו בפי העם היהודי בתפוצותיו.

עניינה של התקופה החמישית הוא בתרבות היהודית מאמצע המאה השמונה עשרה, עם ראשית החסידות וההשכלה, ועד ל-1880, השנה המציינת את ראשית תרבות זמננו. תקופה זו הניחה את היסודות לכל זרמיה של יהדות ימינו. היא כוללת את ספרות התנועה החסידית, ואת ספרות 'ההשכלה'. בתקופה זו פורצת היצירה היהודית אל מחוץ לגבולותיה של היהדות הנורמטיבית, ומרחיבה את תחומיה אל ספרות העמים שבתוכם ישבו היהודים. הספרות העברית מצרפת אליה יצירות גדולות ביידיש, גרמנית, רוסית. מעתה עיקר יצירתה של היהדות הוא בתחומיה של החילוניות היהודית.

שלושת התקופות האחרונות יציגו את התרבות היהודית במאה העשרים, לסוגיה וללשונותיה. התקופה השישית היא תקופת חילוף המאה, מ-1880 עד 1920, תקופת התחייה הלאומית וראשית התנועה הסוציאליסטית היהודית, ועלייתה המטאורית של התרבות היידיית. התקופה השביעית היא התקופה שבין מלחמות העולם, תקופה בה נוצרה תרבות יהודית גדולה בלשונות אירופה, התגבשה תרבות יהודית בארץ ישראל, והופיעה לראשונה התרבות היהודית מעבר לים, בעיקר באנגלית, אבל גם בעברית וביידיש. התקופה השמינית, מ-1940 ועד ימינו, היא תקופת השואה והתרבות הנוצרת בימינו, בתפוצות ובמדינת ישראל, בה משמשת הלשון העברית זו הפעם הראשונה כשפת אם ליוצרים ולקוראים.

בימינו אלה גבולותיה של התרבות היהודית חובקים עולם. הספרות העברית מתורגמת לעשרות לשונות, יוצריה ידועים בעולם כולו. מיטב ספרות העולם מתורגמת לעברית, ומצטרפת לרב-מערכת התרבותית הישראלית. ספרות יהודית נכתבת ברחבי העולם בשפות רבות. מוסיקאים יהודים, בהם ישראלים רבים, תופסים מקום מרכזי בתרבות המוסיקה של ימינו. סוגי יצירה שהיו זרים לתרבות היהודית מוצאים מקום ביצירה היהודית החדשה, התיאטרון העברי, ללא כל מסורת דרמטית, תופס מקום מרכזי בתרבותנו. כך גם אמנות המחול והאמנויות הפלסטיות, ציור, פיסול, בניה, שהיו רחוקים מהתרבות היהודית לדורותיה, תופסים מקום מרכזי בתרבות היהודית בימינו, ויהודים תופסים בהם מקום חשוב בתרבות העולם. עם כל זאת, היצירה היהודית בת זמננו, בישראל ובתפוצות, על אף אופייה הבינלאומי רחב האופקים, שומרת על זיקה מובהקת למקורותיה בתרבות העברית והיהודית בת אלפי השנים.